MARIAN
SINICA

Kultura literacka

absolwentów szkół średnich u schyłku XX wieku

impuls

M. Sinica, *Kultura literacka absolwentów szkół średnich u schyłku XX wieku*, Kraków 2010
ISBN: 978-83-7587-730-4, © by Oficyna Wydawnicza „Impuls", Kraków 2010

© Copyright by Oficyna Wydawnicza „Impuls", Kraków 2010

Redakcja wydawnicza:
Aleksandra Bylica

Projekt okładki:
Ewa Beniak-Haremska

Publikacja dofinansowana przez Uniwersytet Zielonogórski

ISBN 978-83-7587-730-4

Oficyna Wydawnicza „Impuls"
30-619 Kraków, ul. Turniejowa 59/5
tel. (12) 422-41-80, fax (12) 422-59-47
www.impulsoficyna.com.pl, e-mail: impuls@impulsoficyna.com.pl
Wydanie II zmienione, Kraków 2010

M. Sinica, *Kultura literacka absolwentów szkół średnich u schyłku XX wieku*, Kraków 2010
ISBN: 978-83-7587-730-4, © by Oficyna Wydawnicza „Impuls", Kraków 2010

Spis treści

Przedmowa do wydania drugiego 9

Wstęp 11

Rozdział I
Teoretyczno-metodologiczna koncepcja badań 15
1. Wyjaśnienie podstawowych pojęć 15
2. Kultura literacka jako zjawisko wieloaspektowe 25
3. Dotychczasowy stan badań nad kulturą literacką 28
4. Szczegółowa problematyka i procedura badawcza 36
5. Charakterystyka badanej grupy 44

Rozdział II
Obraz aktywności literackiej badanych 47
1. Formy i typy aktywności literackiej 47
2. Charakter i typ czytelnictwa 61
3. Czytelnictwo a epoka literacka, pochodzenie narodowościowe autora i rodzaj literacki 68
4. Problem dynamiki wyborów i preferencji czytelniczych 71
5. Motywy i funkcje kontaktu z literaturą 72
6. Ogólne wnioski i refleksje 79

Rozdział III
Potoczny odbiór współczesnej prozy 81
1. Wprowadzenie 81
2. Interpretacja emocjonalna 83
3. Interpretacja elementów semantycznych 92
4. Interpretacja składników formalnych 102
5. Typologia i poziom odbioru 109

M. Sinica, *Kultura literacka absolwentów szkół średnich u schyłku XX wieku*, Kraków 2010
ISBN: 978-83-7587-730-4, © by Oficyna Wydawnicza „Impuls", Kraków 2010

Rozdział IV
Potoczny odbiór współczesnej poezji 115
1. Wprowadzenie 115
2. Interpretacja emocjonalna 119
3. Interpretacja semantyczna 124
4. Interpretacja formalna 133
5. Typologia i poziom odbioru 139

Rozdział V
Wiedza literacka oraz umiejętności teoretycznoliterackie jako podstawowe elementy kompetencji literackich 145
1. Wprowadzenie 145
2. Zakres wiedzy historycznoliterackiej 146
3. Umiejętności teoretycznoliterackie 151

Rozdział VI
Próba kompleksowego ujęcia poziomu kultury literackiej i kompetencji literackich 157
1. Koncepcja syntetycznego wskaźnika poziomu kultury literackiej 157
2. Globalny obraz poziomu kultury literackiej 159
3. Syntetyczny wskaźnik kompetencji literackich 161
4. Kompetencje literackie a kultura literacka 163

Ogólne wnioski i propozycje 165
1. Metodologia badań 165
2. Problematyka podjęta w książce 167
3. Wnioski i postulaty dotyczące praktyki dydaktycznej i polityki kulturalnej 174

Bibliografia 185

M. Sinica, *Kultura literacka absolwentów szkół średnich u schyłku XX wieku*, Kraków 2010
ISBN: 978-83-7587-730-4, © by Oficyna Wydawnicza „Impuls", Kraków 2010

Załączniki 197
Załącznik 1. Ogólny obraz kultury literackiej i kompetencji literackich 199
Załącznik 2. Dyspozycje do wywiadu z czytelnikami książek 209
Załącznik 3. Dyspozycje do interpretacji utworów poetyckich 213
Załącznik 4. Indeks poziomu kultury literackiej 215
Załącznik 5. Indeks poziomu kompetencji literackich 217

Zusammenfassung 219

M. Sinica, *Kultura literacka absolwentów szkół średnich u schyłku XX wieku*, Kraków 2010
ISBN: 978-83-7587-730-4, © by Oficyna Wydawnicza „Impuls", Kraków 2010

Przedmowa do wydania drugiego

Niniejsza publikacja stanowi drugie wydanie książki *Kultura literacka absolwentów szkół średnich*, która ukazała się w 1987 roku. Usunięto pewne usterki stylistyczno-językowe i techniczne, jakie zauważono w wydaniu pierwszym. Ponadto uzupełniono tytuł książki o określenie „u schyłku XX wieku". Tego rodzaju „dookreślenie" ma uświadomić Czytelnikowi, że przedstawiona tutaj diagnoza dotycząca kultury literackiej absolwentów szkół średnich jest już faktem historycznym i może być – w sensie poznawczym i metodologicznym – punktem odniesienia dla współczesnych badaczy, umożliwiając zachowanie ciągu ewolucyjnego wiedzy o tej sferze rzeczywistości szkolnej i pozaszkolnej. I w tym tkwi zasadność wydania tejże publikacji.

Kraków, 2010 r.

M. Sinica, *Kultura literacka absolwentów szkół średnich u schyłku XX wieku*, Kraków 2010
ISBN: 978-83-7587-730-4, © by Oficyna Wydawnicza „Impuls", Kraków 2010

Wstęp

Intencją niniejszej książki jest próba określenia drogą badań empirycznych typu i poziomu kultury literackiej absolwentów szkół średnich. Przedstawia ona informacje niezbędne do postawienia diagnozy na temat tego, czy w wyniku szkolnej edukacji polonistycznej i pozaszkolnych doświadczeń literackich absolwent szkoły średniej zostaje wyposażony w kompetencje literackie umożliwiające mu efektywne i wszechstronne korzystanie z różnych form przekazu literackiego. Publikacja zmierza do sformułowania zasad postępowania dydaktycznego w szkołach, aby skutecznie organizować kształcenie literackie, jak również do konstrukcji systemu wskazań dla polityki państwa dotyczących uprzystępniania i upowszechniania literatury.

Nie należy jednak celów badań nad kulturą literacką wybranej populacji zawężać tylko do wskazania rezultatów szkolnej i pozaszkolnej edukacji literackiej o charakterze pragmatyczno-instrumentalnym i ograniczyć się do odpowiedzi na pytania, w jakim stopniu młodzież została przygotowana do odbioru literatury, do wyboru jej treści i formy, oraz czy zdobyła odpowiednie sprawności i umiejętności recepcyjne pozwalające na swobodne obcowanie z tekstami literackimi. Warto również wiedzieć, jakie są wyniki kształcenia i samokształcenia literackiego w wymiarze podmiotowym (aksjologicznym), który wiąże się z udziałem literatury w rozwoju osobowości, jej miejscem w hierarchii innych wartości kulturalnych, w realizacji określonych potrzeb autotelicznych, gdy już nie istnieje opieka ze strony szkoły, a kontakt z literaturą ma charakter dobrowolny.

W książce wykorzystano dostępne materiały porównawcze, które pozwoliły na uogólnienie wniosków, a także na ukazanie pewnej dynamiki uczestnictwa badanych osób w kulturze literackiej. Z tych względów publikacja nabiera charakteru bardziej ogólnego, o szerszym zasięgu czasowo-przestrzennym.

Podejmując tę problematykę, można mieć wątpliwości co do celowości tego przedsięwzięcia. Parafrazując słowa Marii Gołaszewskiej, można postawić następujące pytania: Czy człowiekowi współczesnemu kultura literacka jest rzeczywiście potrzebna? Czy nie jest ona anachronizmem w obliczu eksplozji techniki i rozwoju kultury technicznej, pozwalającej się sprawniej i bezpieczniej poruszać we współczesnym świecie?

Problem kultury humanistycznej, w tym też kultury literackiej, w warunkach współczesnej cywilizacji omawiają i interpretują zarówno publikacje krajowe, jak

M. Sinica, *Kultura literacka absolwentów szkół średnich u schyłku XX wieku*, Kraków 2010
ISBN: 978-83-7587-730-4, © by Oficyna Wydawnicza „Impuls", Kraków 2010

i zagraniczne[1]. I choć istnieją kontrowersje w tej kwestii[2], to jednak opierając się na założeniu, że człowiekowi potrzebne są zarówno wartości kultury materialnej, jak i dobra duchowe (symboliczne), czyli wartości wyższego rzędu, takie jak wiedza, sztuka czy rozwój osobowości, uczeni różnych profesji (pedagodzy, socjolodzy, lekarze, literaturoznawcy, filozofowie, estetycy) są na ogół zgodni, że kulturę literacką należy traktować jako bardzo ważny i doniosły czynnik osobniczego i społecznego rozwoju człowieka w dzisiejszym stechnicyzowanym i zmaterializowanym świecie. Zatem do zajęcia się tą problematyką motywowała również ważność kultury literackiej w życiu jednostkowym i zbiorowym.

Podstawową a zarazem nadrzędną kategorią teoretyczną leżącą u podstaw podjętych badań i analiz jest przyjęcie rozumienia kultury (w tym też kultury literackiej) w perspektywie komunikacyjnej, która – najogólniej rzecz biorąc – zakłada istnienie wzajemnej relacji między treściami kulturowymi a potrzebami i oczekiwaniami odbiorców, co w konsekwencji umożliwia określenie rzeczywistej, jednostkowej i społecznej funkcji literatury[3].

W niniejszych badaniach większy nacisk położono na zróżnicowanie jednostkowe, osobnicze, na indywidualne cechy poszczególnych odbiorców niż na aspekt społeczno-historyczny, który występuje w rozważaniach i badaniach Stefana Żółkiewskiego[4], Krzysztofa Dmitruka[5] i innych badaczy zajmujących się komunikacją

1 Por. np. publikacje: H. Starzec, *Wychowanie literackie*, Warszawa 1980; J. Lalewicz, *Literatura w epoce masowej komunikacji* [w:] S. Żółkiewski, M. Hopfinger (red.), *Kultura – komunikacja – literatura. Studia nad XX wiekiem*, Wrocław 1976; B. Suchodolski, *Rola sztuki w kształtowaniu osobowości i życia duchowego narodu*, „Nowe Drogi" 1980, nr 7; M. Gołaszewska, *Człowiek w zwierciadle sztuki*, Warszawa 1977; J. Kuczyński, *Homo creator. Wstęp do dialektyki człowieka*, Warszawa 1979; *Społeczeństwo wychowujące. Rzeczywistość i perspektywy. Część czwarta: Zagadnienie sztuki i jej rola społeczno-edukacyjna*, Wrocław 1983; E. Cassirer, *Esej o człowieku*, przeł. A. Staniewska, Warszawa 1971; A. Przecławska, *Funkcja książki w kulturze współczesnej* [w:] tejże (red.), *Literatura dla dzieci i młodzieży w procesie wychowania*, Warszawa 1978; S. Siekierski, *Miejsce literatury pięknej w systemie wartości kultury*, „Bibliotekarz" 1975, nr 1–2; W. Rüegg, *Die kulturelle Funktion des Buches*, Bonn 1965; R. Escarpit, *Succes et Survie litteraire* [w:] tenże, *Le Litteraire et le social*, Paris 1970.

2 Por. *The Role of the Humanities in Contemporary Culture*, UNESCO, Paris 1955; L. Asheim (red.), *The Future of the Book. Implications of the Never Developments in Communication*, Chicago 1955; T. Pfabe, *Czy koniec kultury opartej na książce*, „Kultura i Społeczeństwo" 1959, nr 2; E. Faure i in., *Uczyć się, aby być*, przeł. Z. Zakrzewska, Warszawa 1975, s. 146; „Journal of Communication" 1980, nr 1; A. Mencwel, *Świadomość literacka a świadomość społeczna*, „Miesięcznik Literacki" 1976, nr 1; S. Bortnowski, *Czy książka wychodzi z obiegu?*, „Życie Literackie" 1976, nr 21; J. Trzynadlowski, *Nic nie wskazuje na zmierzch książki*, „Słowo Powszechne" 1975, nr 4; J. Davydov, *Konec pismennoj literatury*, „Innostrannaja literatura" 1971, nr 10.

3 Zagadnienie to jest przedmiotem szerszej interpretacji w części teoretyczno-metodologicznej książki.

4 S. Żółkiewski, *Kultura literacka 1918–1932*, Wrocław 1973; tenże, *Kultura, socjologia, semiotyka literacka*, Warszawa 1979; tenże, *Wiedza o kulturze literackiej*, Warszawa 1980.

5 K. Dmitruk, *Literatura, społeczeństwo, przestrzeń*, Wrocław 1980; tenże, *Funkcje zespołu instytucji literackich w mieście* [w:] S. Żółkiewski, M. Hopfinger, K. Rudzińska (red.), *Społeczne funkcje tekstów*

M. Sinica, *Kultura literacka absolwentów szkół średnich u schyłku XX wieku*, Kraków 2010
ISBN: 978-83-7587-730-4, © by Oficyna Wydawnicza „Impuls", Kraków 2010

literacką[6]. Badając jednak zachowania literackie jednostek, zmierzano do ukazania ich powtarzalności, regularności, czyli do określenia pewnych wzorów i norm zachowań charakterystycznych dla zbiorowości, jaką tworzą absolwenci szkół średnich.

Książka w swych założeniach metodologicznych sytuuje się w kręgu badań socjologiczno-literackich. Literatura, która – zgodnie z określeniem Stanisława Ossowskiego[7] – jest korelatem zachowań wobec treści i wartości literackich, została tutaj potraktowana jako proces komunikowania treści (komunikatu) przez autora (nadawcę) odbiorcy (czytelnikowi, słuchaczowi, widzowi). Skoncentrowano się przede wszystkim na relacjach, jakie zachodzą między odbiorcą a komunikatem. Kulturę omówiono wieloaspektowo, mianowicie: jako pewne działanie (czynność), jako wartość i jako komunikat. Metody i techniki zastosowane w badaniach pozostają w przeważającej mierze w obrębie socjologii kultury, jednak z racji przedmiotu badań, który dotyczy zachowań wobec tekstów literackich oraz czynników je warunkujących, terminologia zaproponowana w książce oraz sposoby rozwiązywania podstawowych problemów i prezentowania materiału wchodzą w zakres różnych nauk społeczno-humanistycznych: psychologii odbioru, pedagogiki, teorii literatury i kultury, teorii komunikacji. W sumie należałoby mówić o interdyscyplinarnym podejściu w badaniach.

Publikacja pod względem kompozycyjnym składa się z sześciu rozdziałów oraz z zakończenia w formie wniosków i refleksji. Przedmiotem rozdziału pierwszego są teoretyczno-metodologiczne zagadnienia związane z problematyką badań. Określono w nim podstawowe pojęcia i kategorie teoretyczne potrzebne do analizy i interpretacji materiału empirycznego, sprecyzowano ogólne założenia, problemy i techniki badawcze oraz scharakteryzowano badaną zbiorowość. W rozdziale drugim przedstawiono obraz kontaktów literackich młodzieży, ich zakres i częstotliwość, koncentrując się na czytelnictwie jako podstawowej formie aktywności literackiej. Rozdział trzeci w całości poświęcono procesowi recepcji (odbioru) prozy. Na przykładzie powieści *Proces* Franza Kafki i *Plaża nad Styksem* Wojciecha Żukrowskiego przeanalizowano typ i poziom odbioru dwóch utworów o różnych konwencjach literackich. Czwarty rozdział dotyczy recepcji współczesnej poezji, a piąty koncentruje się na wiedzy literackiej jako głównym składniku kompetencji literackich oraz na niektórych umiejętnościach teoretycznoliterackich. W rozdziale szóstym dokonano próby kompleksowego ujęcia poziomu kultury literackiej i kompetencji literackich oraz globalnej konfrontacji tych dwóch aspektów zachowań literackich

literackich i paraliterackich, Wrocław 1974; tenże, *Aktualne problemy badań nad życiem literackim*, „Teksty" 1976, nr 6.

6 Por. np. M. Inglot, *Szkoła w kulturze literackiej XIX i XX wieku. Projekt programu badań* [w:] tegoż (red.), *Kształtowanie świadomości literackiej uczniów*, Wrocław 1979; W. Dynak, A. W. Labuda, *Z problemów uczniowskiej publiczności literackiej w Polsce pozaborowej* [w:] S. Żółkiewski, M. Hopfinger (red.), *Publiczność literacka*, Wrocław 1982.

7 S. Ossowski, *Więź społeczna a dziedzictwo krwi* [w:] tegoż, *Dzieła*, t. 2, Warszawa 1966.

M. Sinica, *Kultura literacka absolwentów szkół średnich u schyłku XX wieku*, Kraków 2010
ISBN: 978-83-7587-730-4, © by Oficyna Wydawnicza „Impuls", Kraków 2010

w celu ukazania ewentualnego związku między nimi. Zakończenie pracy uzupełnia rejestr różnych implikacji natury dydaktycznej i ogólnokulturowej wynikających z przeprowadzonych badań.

Autor składa najserdeczniejsze podziękowania recenzentom I wydania – Panu Profesorowi Mieczysławowi Inglotowi, Pani Profesor Marii Walentynowicz oraz Panu Profesorowi Zenonowi Urydze, których cenne uwagi przyczyniły się do usunięcia wielu usterek i wpłynęły na ostateczny kształt książki.

M. Sinica, *Kultura literacka absolwentów szkół średnich u schyłku XX wieku*, Kraków 2010
ISBN: 978-83-7587-730-4, © by Oficyna Wydawnicza „Impuls", Kraków 2010

Rozdział I
Teoretyczno-metodologiczna koncepcja badań

1. Wyjaśnienie podstawowych pojęć

Wstępnym i podstawowym warunkiem zrozumienia zagadnień, które są przedmiotem niniejszych badań i analiz, jest sprecyzowanie pojęcia kultury literackiej, a także jej typu i poziomu. Na początku trzeba sobie jednak uświadomić, jak wiele trudności pojawia się na tym polu.

Pierwszą z nich jest powszechnie obserwowana wieloznaczność samego pojęcia „kultura", używanego w wielu dyscyplinach naukowych, języku potocznym oraz w publicystyce w różnych kontekstach i zakresach[1]. To pluralistyczne i relatywistyczne podejście do kultury, które datuje się od wystąpienia Johanna Gottfrieda Herdera[2], pomimo dążności do jego uniwersalizacji, trwa do dziś, a sam termin nadal pozostaje wieloznaczny (nawet w obrębie tej samej dyscypliny wiedzy). Wieloznaczność obserwujemy również w odniesieniu do pojęcia „kultura literacka". W nauce pojawiło się ono w wyniku przesunięcia, do jakiego doszło w badaniach literaturoznawczych, z orientacji ergocentrycznych (skupienie uwagi na samym dziele) na kontekst społeczny dzieła literackiego, czyli na tzw. orientację komunikacyjną skupiającą się na problematyce odbioru dzieł literackich w kategoriach pojęciowych semiologii i teorii komunikacji literackiej. W schemacie komunikacji językowej

1 Por. rozumienie i klasyfikacje pojęcia „kultura" w publikacjach: A. L. Kroeber, C. Kluckhohn, *Culture: A Critical Review of Concepts and Definitions*, Cambridge 1952; A. Kłoskowska, *Kultura masowa. Krytyka i obrona*, Warszawa 1980; taż, *Socjologia kultury*, Warszawa 1981; S. Czarnkowski, *Dzieła*, t. 1, Warszawa 1955, s. 20; J. Szczepański, *Elementarne pojęcia socjologii*, Warszawa 1966, s. 48–49; J. Kmita, *Kultura symboliczna*, Warszawa 1982; tenże, *Słowo wstępne* [w:] tegoż (red.), *Studia z teorii i metodologii badań nad kulturą*, Warszawa – Poznań 1982; Z. Kuderowicz, *Problematyka teorii kultury w filozofii współczesnej*, „Człowiek i Światopogląd" 1976, nr 3/128, s. 41–51; W. Wnuk-Lipiński, *Rozumienie kultury*, Warszawa 1979; H. Kublińska, *Wybór tekstów omawiających definicje kultury*, Toruń 1976; M. Czerwiński, *Profile kultury*, Warszawa 1978; K. Zamiara (red.), *O kulturze i jej badaniu*, Warszawa 1985.

2 J. C. Herder, *Myśli o filozofii dziejów*, przeł. J. Gałecki, Warszawa 1962 (dzieło było pisane w latach 1782–1791).

M. Sinica, *Kultura literacka absolwentów szkół średnich u schyłku XX wieku*, Kraków 2010
ISBN: 978-83-7587-730-4, © by Oficyna Wydawnicza „Impuls", Kraków 2010

(nadawca, przedmiot semiotyczny, sytuacja komunikacyjna, odbiorca) ważne miejsce zajmuje ostatni element – odbiorca, który ujmuje dzieło zgodnie z własnymi doświadczeniami literackimi, a zarazem jest jego współtwórcą, dopełniając je i nadając mu indywidualną interpretację[3]. Przesuwanie się badań literaturoznawczych z ergocentryzmu w kierunku perspektywy komunikacyjnej umożliwiło penetrację, jak twierdzi Stefan Żółkiewski, rzeczywistych, społecznych i osobniczych funkcji literatury, a tym samym odpowiedź na centralne pytanie wiedzy o kulturze literackiej: co ludzie robią z literaturą?[4]. Nauki, które obrały taką orientację i wprowadziły do swych rozważań termin „kultura literacka" (zamiennie lub obok siebie funkcjonują również takie pojęcia, jak „komunikacja literacka", „życie literackie"), nie mają jeszcze jasno i jednoznacznie wyodrębnionego przedmiotu badań ani nie dysponują sensowną próbą zdefiniowanych pojęć i kategorii; brakuje nawet precyzyjnie ustalonej nazwy dla tego zakresu wiedzy. Często używa się synonimicznie takich określeń, jak: „socjologia literatury", „historia życia literackiego", „wiedza o komunikacji literackiej", „wiedza o kulturze literackiej"[5]. Niezwykle cenne są publikacje

3 Literatura przedmiotu, zarówno polska, jak i zagraniczna, jest bardzo bogata, m.in.: S. Żółkiewski, *Kultura, socjologia, semiotyka literacka*, Warszawa 1979; tenże, *Wiedza o kulturze literackiej*, Warszawa 1980; T. Bujnicki, J. Sławiński (red.), *Problemy odbioru i odbiorcy. Studia*, Wrocław 1977; R. Handke, *Utwór fabularny w perspektywie odbiorcy*, Wrocław 1982; U. Eco, *Pejzaż semiotyczny*, przeł. A. Weinsberg, Warszawa 1972; tenże, *Dzieło otwarte*, przeł. J. Gałuszka i in., Warszawa 1973; M. C. Albrecht, J. H. Barnett, M. Griff (red.), *The Sociology of Art and Literature*, London 1970; *The Art in Society*, „International Social Sciences Journal" 1968, t. XX, nr 4; R. Escarpit, *Socjologie de la literature*, Paris 1964; W. Haubrichs (oprac.), *Erzählforschung. Modelle und Methoden der Narrativik*, Göttingen 1976–1977; H. R. Jauss, *Literaturgeschichte als Provokation*, Frankfurt am Main 1970; H. Markiewicz (oprac.), *Współczesna teoria badań literackich za granicą. Antologia*, t. 1: *Metody stylistyki literackiej. Kierunki ergocentryczne*, Kraków 1970; t. 2: *Strukturalno-semiotyczne badania literackie. Literaturoznawstwo porównawcze. W kręgu psychologii głębi i mitologii*, Kraków 1972; t. 3: *Socjologia literatury. Marksizm w badaniach literackich i jego promieniowanie*, Kraków 1973.

4 S. Żółkiewski, *Wiedza o kulturze literackiej*, dz. cyt., s. 86–87.

5 Por. np. referat S. Żółkiewskiego, *Pole zainteresowań współczesnej socjologii literatury* [w:] H. Markiewicz, J. Sławiński (red.), *Problemy metodologiczne współczesnego literaturoznawstwa*, Kraków 1976 oraz dyskusję dotyczącą referatu M. Straszewskiej, *Problematyka badań nad życiem literackim* [w:] H. Markiewicz, J. Sławiński (red.), *Problemy metodologiczne...*, dz. cyt.; S. Frybes, *Koncepcja badań nad życiem literackim* [w:] H. Markiewicz, J. Sławiński (red.), *Problemy metodologiczne...*, dz. cyt.; R. Zimand, *Pułapki socjologii literatury* [w:] J. Sławiński (red.), *Problemy socjologii literatury*, Wrocław 1971; K. Dmitruk, *Wstęp* [w:] tegoż, *Literatura, społeczeństwo, przestrzeń*, Wrocław 1980; R. Lesnák, *Problemy badawcze komunikacji literackiej* [w:] S. Żółkiewski, M. Hopfinger (red.), *O współczesnej kulturze literackiej*, t. 1, Wrocław 1973; S. Żółkiewski, *Przedmowa* [w:] E. Janus, M. R. Mayenowa (red.), *Semiotyka kultury*, Warszawa 1975; tenże, *O badaniu dynamiki kultury literackiej* [w:] M. Czerwińska (red.), *Konteksty nauki o literaturze*, Wrocław 1973; A. Bereza, *Polskie badania nad komunikacją literacką 1960–1975*, Sprawozdania Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego 1975, seria A, dodatek 2, Wrocław 1976.

M. Sinica, *Kultura literacka absolwentów szkół średnich u schyłku XX wieku*, Kraków 2010
ISBN: 978-83-7587-730-4, © by Oficyna Wydawnicza „Impuls", Kraków 2010

S. Żółkiewskiego[6], niewątpliwie przyczyniają się one do porządkowania chaotycznej wiedzy z kręgu badań nad zjawiskami kultury literackiej, do podnoszenia na wyższy poziom (wykorzystując osiągnięcia semiologii) świadomości metodologicznej tej dyscypliny. Jednak w dalszym ciągu pojęcia z tej dziedziny, w tym termin „kultura literacka", są płynne, co oznacza trudności natury terminologicznej.

Trzecia trudność metodologiczna wynika z charakteru podjętych tu badań – badań empirycznych, w których pojęcie kultury literackiej musi być sformułowane w kategoriach możliwie dostępnych, dających się wykorzystać do praktycznych celów badawczych, a jego poszczególne komponenty muszą się przekładać na język konkretnych wskaźników.

Mimo wskazanych wyżej ograniczeń i trudności, istnieje potrzeba określenia pojęcia kultury literackiej na użytek niniejszych badań. Najpierw warto prześledzić, jak wyglądały dotychczasowe próby jego definiowania. Ze względu na to, że definicji nie ma zbyt wiele, przytoczono je w dosłownym brzmieniu. Trzeba jednak podkreślić, że nie konfrontowano tego pojęcia z często zamiennie używanym terminem „życie literackie". Zagadnienie to omówił Krzysztof Dmitruk, wskazując pewne relacje, jakie zachodzą między zakresami tych pojęć[7]. W książce przedmiot zainteresowania stanowi tylko termin „kultura literacka".

Okazuje się, że pojęcie kultury literackiej bardzo często funkcjonuje zarówno w mowie potocznej, jak i w publicystyce oraz w niektórych opracowaniach naukowych lub popularnonaukowych bez prób jego definiowania. Ogarnia się nim wszystko to, co jest związane z literaturą – jej powstaniem, upowszechnieniem, oddziaływaniem i wszelkimi uwarunkowaniami towarzyszącymi tym procesom. Wyznacznikiem w potocznym użyciu tego pojęcia jest stopień wtajemniczenia w literaturę przez jej poznanie i osobiste z nią obcowanie, wzbogacone często sprawnością twórczą[8].

W badaniach naukowych oraz w słownikach literackich pojęcie to jest bardziej skonkretyzowane i formułowane z pozycji określonego typu myślenia teoretycznego. W *Słowniku terminów literackich* Stanisława Sierotwińskiego pod hasłem „kultura literacka" znajduje się następująca definicja:

> W sensie społecznym: całość historycznego dorobku literackiego (narodu, środowiska) oraz wszystkie istniejące w danym czasie instytucje służące życiu literackiemu, poziom ich działalności, stan czytelnictwa itp.; w odniesieniu do osoby: znajomość literatury i wyrobienie smaku, znawstwo[9].

---

6 S. Żółkiewski przedstawił program badań nad kulturą literacką głównie w swoich dwóch ostatnich książkach (zob. S. Żółkiewski, *Wiedza o kulturze literackiej*, dz. cyt.; tenże, *Kultura, socjologia*..., dz. cyt.).

7 K. Dmitruk, *Literatura, społeczeństwo*..., dz. cyt., s. 5–25.

8 Zob. interpretację tego zagadnienia w książce: H. Starzec, *Kultura literacka – wychowanie literackie*, Warszawa 1981, s. 20–27.

9 S. Sierotwiński, *Słownik terminów literackich*, Wrocław 1966, s. 137.

M. Sinica, *Kultura literacka absolwentów szkół średnich u schyłku XX wieku*, Kraków 2010
ISBN: 978-83-7587-730-4, © by Oficyna Wydawnicza „Impuls", Kraków 2010

Z kolei za *Słownikiem terminów literackich* pod redakcją Janusza Sławińskiego można przytoczyć taką definicję:

> Kultura literacka [...] – zespół przeświadczeń dotyczących literatury, jej istoty, wyznaczników i podziałów, charakterystyczny dla danej grupy społecznej, epoki lub – w ujęciu najszerszym kręgu kulturalnego[10].

Autor powyższej definicji, Michał Głowiński, gdzie indziej pisze, że przez kulturę literacką należy rozumieć panujące w danym środowisku gusty, opinie na temat wartości literackich, świadomość rozróżnień gatunkowych, zainteresowanie problemami estetycznymi, określony stosunek do norm językowych i do tradycji oraz sposób rozumienia zadań literatury i roli twórcy[11].

Według Marii Straszewskiej, na kulturę literacką składają się:
– pewne dyspozycje człowieka, które czynią go bardziej wrażliwym na wartości literackie,
– wiedza o sztuce słowa,
– sztuka czytania,
– emanowanie kultury przez postawę człowieka[12].

Dla publiczności literackiej, zróżnicowanej pod względem społecznym, tworzonej przez jednostki pełniące odrębne role twórców i odbiorców, zasadniczy, jak twierdzi J. Sławiński, jest „system orientacyjny umożliwiający jej uczestnikom efektywne porozumiewanie się poprzez dzieła"[13]. System taki nazywa on kulturą literacką. Dotyczy on, jego zdaniem, rozumienia tekstu. W skład tego systemu wchodzą:
– ogół nabytych w drodze obcowania z literaturą umiejętności właściwego rozumienia i wartościowania przekazów uznawanych przez daną zbiorowość za wzorcowe czy też w ogóle doniosłe z jakiś powodów (w szczególności utworów klasycznych);
– ogół upodobań do przekazów określonego typu;
– ogół zdolności pozwalających się posługiwać zdobytym doświadczeniem lub odrzucić taką możliwość komunikowania, której to doświadczenie w sobie nie zawiera[14].

10 J. Sławiński (red.), *Słownik terminów literackich*, Wrocław 1976, s. 208.
11 M. Głowiński, A. Okopień-Sławińska, J. Sławiński, *Zarys teorii literatury*, Warszawa 1967, s. 482–483.
12 M. Straszewska, *Problemy kultury literackiej. Kurs wychowania estetycznego w 1970 w Sopocie*, Sopot 1970.
13 J. Sławiński, *Socjologia literatury i poetyka historyczna* [w:] tegoż (red.), *Problemy socjologii literatury*, dz. cyt., s. 45–46.
14 Tamże.

M. Sinica, *Kultura literacka absolwentów szkół średnich u schyłku XX wieku*, Kraków 2010
ISBN: 978-83-7587-730-4, © by Oficyna Wydawnicza „Impuls", Kraków 2010

S. Żółkiewski zaś pisze:

> Na kulturę literacką składają się wzory, procesy, instytucje społecznej komunikacji literackiej, składają się wzory zachowań i zachowania pisarskie twórców oraz czytelnicze odbiorców[15].

Dokonując krytycznego przeglądu określeń kultury literackiej, można dojść do następujących stwierdzeń:

– Pojęcie kultury literackiej jest różnie definiowane, zarówno od strony formalnej, jak i merytorycznej.
– Unika się w zasadzie definicji *sensu stricto*, zastępując ją najczęściej wyliczeniem jej elementów, i tworzy się tzw. definicje opisowo-wyliczające. Są one znane w teorii kultury, jednak, jak słusznie podkreśla K. Dmitruk, nie cieszą się dobrą sławą, ponieważ wyliczanie jako metoda identyfikacji powoduje, że sam przedmiot wymyka się poznaniu, staje się widmowy i nieuchwytny[16].
– Niektóre definicje kultury literackiej uwzględniają kontekst społeczno-historyczny, inne natomiast są nastawione na jednostkę obcującą z faktem literackim w warunkach współczesnych. Przykładem pierwszego ujęcia jest początkowy człon definicji S. Sierotwińskiego traktujący kulturę literacką w sposób antropologiczno-historyczny, a zatem globalny, jako ogół historycznego dorobku literackiego narodu, środowiska, a także infrastrukturę literacką oraz czytelnictwo.

S. Żółkiewski, opierając się na komunikacyjno-semiologicznej teorii kultury, traktuje kulturę literacką jako wytwór publiczności literackiej, zbiorowy. Jest ona, jego zdaniem, podsystemem całości procesów komunikacyjnych danego społeczeństwa. Autora nie interesuje tajemnica narodzin dzieł literackich, ale zagadka ich społecznego funkcjonowania. Nie to, jak teksty się tworzą w świadomości pisarzy, ale to, czym się stają ostatecznie, co z nimi naprawdę robią ludzie. Innymi słowy, S. Żółkiewskiego interesuje społeczny kontekst faktu literackiego, jego związek ze stosunkami społecznymi, świadomością społeczną, instytucjami uczestnictwa i polityki literackiej, zarówno w ujęciu diachronicznym, jak i synchronicznym[17].

Odmienne ujęcie kultury literackiej, prezentowane przez J. Sławińskiego, M. Głowińskiego i M. Straszewską, podkreśla nastawienie na odbiorcę treści literackich, a konkretnie na stan gotowości do tego kontaktu warunkowany odpowiednimi kompetencjami. Według J. Sławińskiego, będzie to „system orientacyjny", u M. Głowińskiego „zespół przeświadczeń", u M. Straszewskiej i S. Sierotwińskiego (drugi człon jego definicji) są to konkretne predyspozycje jednostki umożliwiające jej efektywne obcowanie z literaturą. Włodzimierz Bolecki, uwzględniając dwu-

15 S. Żółkiewski, *Kultura literacka 1918–1932*, Wrocław 1973, s. 5.
16 K. Dmitruk, *Literatura, społeczeństwo...*, dz. cyt., s. 8.
17 Por. program badawczy m.in. w książkach: S. Żółkiewski, *Wiedza o kulturze literackiej...*, dz. cyt.; tenże, *Kultura, socjologia...*, dz. cyt.

M. Sinica, *Kultura literacka absolwentów szkół średnich u schyłku XX wieku*, Kraków 2010
ISBN: 978-83-7587-730-4, © by Oficyna Wydawnicza „Impuls", Kraków 2010

dziestowieczne wątki pokantowskiej epistomologii, uważa, że kultura literacka jest elementem pośredniczącym między podmiotem (czytelnikiem) a przedmiotem (dziełem)[18].

Definicje tego typu mają charakter funkcjonalny, określają one rolę, jaką kultura literacka odgrywa w życiu człowieka – konkretnej jednostki lub grupy społecznej, żyjącej w danym środowisku oraz w określonej sytuacji społeczno-kulturowej.

Z pozoru wydawałoby się, że najbardziej przydatne do przeprowadzenia i prezentowania badań jest rozumienie kultury literackiej zaproponowane przez J. Sławińskiego[19]. Podana przez niego definicja jest operatywna, pozwala za pomocą metod socjologiczno-psychologicznych na empiryczne zweryfikowanie statystycznych wyznaczników kultury literackiej, takich jak: wiedza (o utworach literackich), gust, ogół upodobań czytelniczych oraz kompetencja literacka (zdolność do rozumienia utworów niestandardowych). Z definicji tej jednak nie skorzystano w pełni z kilku powodów. Po pierwsze, jej zasadniczy człon – „system orientacyjny" – jest mało komunikatywny, a tym samym trudny do przełożenia na język empirycznych wskaźników. Natomiast wymienione przez autora trzy wyznaczniki kultury literackiej w niniejszych badaniach potraktowano nie jako jej elementy składowe, ale jako czynniki niezbędne do pojawienia się kultury literackiej, same w sobie niebędące jednak kulturą literacką, która według określenia S. Żółkiewskiego, jest czynnym lub biernym zachowaniem się wobec treści literackich. Uwzględniając zatem obecne w literaturze przedmiotu ustalenia teoretyczne i terminologiczne dotyczące pojęcia „kultura literacka", a także świadomie nawiązując do definicji z innych dziedzin sztuki (plastyka, film)[20], przyjęto rozumienie kultury literackiej jako pewnego typu i poziomu uczestnictwa jednostki lub grupy społecznej w systemie tekstów literackich społecznie zobiektywizowanych i funkcjonujących w określonej zbiorowości. Czynnikiem umożliwiającym wszechstronny i efektywny kontakt z tekstami literackimi jest posiadanie przez jednostkę określonych kompetencji literackich.

Jeśli pojęcie kultury literackiej ma się stać terminem operatywnym, umożliwiającym dalsze analizy i interpretacje, wymaga ono bliższego sprecyzowania i określenia wyznaczników empirycznych. Podstawowym trzonem przyjętej w książce definicji jest uczestnictwo w systemie tekstów literackich. Udział w kulturze określa się w kategoriach ogólnych jako proces interakcji symbolicznych, czyli takich zachowań, które umożliwiają tworzenie znaków i symboli. Antonina Kłoskowska pisze, że na uczestnictwo w kulturze składają się czynności formułowania oraz odbierania i interpretowania symbolicznych przekazów, a więc procesy twórczości i recepcji[21].

18 W. Bolecki, *Społeczne ramy lektury*, „Teksty" 1981, nr 3.

19 J. Sławiński, *Socjologia literatury*..., dz. cyt., s. 45–46.

20 Por. np. M. Gołaszewska, *Kultura plastyczna*, Warszawa 1979; H. Depta, *Elementy kultury filmowej odbiorcy* [w:] J. Rulka (red.), *Problemy kultury filmowej. Materiały z konferencji naukowej*, Bydgoszcz 1980; J. Kmita, *Słowo wstępne*, dz. cyt.

21 A. Kłoskowska, *Społeczne ramy kultury*, Warszawa 1972, s. 129.

M. Sinica, *Kultura literacka absolwentów szkół średnich u schyłku XX wieku*, Kraków 2010
ISBN: 978-83-7587-730-4, © by Oficyna Wydawnicza „Impuls", Kraków 2010

Pojęcie twórczości będzie w książce rozumiane zarówno jako wytwarzanie tekstów (pisanie różnego rodzaju wypowiedzi literackich i paraliterackich), które uzyskują wartość symboliczną, jak i nadawanie osobistych znaczeń tekstom już wytworzonym (np. recytacja utworu poetyckiego, inscenizacja). Są to czynności o charakterze ekspresyjnym. Drugim elementem uczestnictwa w kulturze jest jej recepcja (odbiór), która polega na rozumieniu i przyjęciu określonych tekstów i ich wartości. Zagadnienia te stanowią przedmiot szczegółowej analizy i interpretacji w dalszej części książki. Podobnie do A. Kłoskowskiej pojmuje uczestnictwo w kulturze Andrzej Tyszka, który definiuje je jako

> [...] indywidualny udział w kulturze, przyswajanie jej treści, używanie jej dóbr, podlegnie obowiązującym jej normom i wzorcom, ale także tworzenie nowych jej wartości i przetwarzanie istniejących[22].

W książce analogicznie traktuje się uczestnictwo w systemie tekstów literackich – jako kontakt (zetknięcie się jednostki lub grupy społecznej) o charakterze recepcyjno-ekspresyjnym z określonymi tekstami literackimi. Wyznacza on zarazem sposoby podejścia do literatury. Od strony formalnej tekst, jak pisze Janusz Lalewicz, to układ znaków. Ale układ, który czegoś dotyczy, o czymś mówi. Prowadzi to do rozróżnienia dwóch wymiarów zajmowania się tekstami – formalnego i tematycznego. Zajmować się tekstem oznacza po pierwsze rozpoznawać znaki i kombinacje znaków oraz je interpretować, po drugie – zgłębiać temat tekstu, śledzić opowiadaną historię, omawiane sprawy, rozważane problemy[23].

J. Lalewicz wyróżnił pięć form zajmowania się tekstem literackim[24]. Dwie podstawowe to pisanie i czytanie (w niniejszej książce – ekspresja i recepcja). Trzeci dotyczy komunikowania się na temat tekstów, tzn. wymiany opinii, komentowania, krytyki, które mogą się odbywać bądź w postaci potocznej, nieformalnej, towarzyskiej konwersacji, bądź w ramach instytucjonalnej, profesjonalnej produkcji i rozpowszechniania opinii literackiej, mianowicie przez krytykę, publikacje naukowe czy podręczniki. Ze względu na to, że tworzeniem i rozpowszechnianiem wiedzy i opinii o literaturze zajmują się literaturoznawcy i krytycy, jedynie dla tej grupy jest to forma uczestniczenia w wymianie opinii, natomiast dla ogółu publiczności instytucjonalna, fachowa opinia, podobnie jak literatura, funkcjonuje wyłącznie, jak twierdzi J. Lalewicz, na zasadzie odbioru. Dlatego instytucjonalna, publiczna komunikacja na temat literatury wymaga wyodrębnienia, pisze wspomniany autor, jako piąta forma zajmowania się literaturą – odbiór owej opinii instytucjonalnej.

22 A. Tyszka, *Uczestnictwo w kulturze. O różnorodności stylów życia*, Warszawa 1971, s. 55.

23 J. Lalewicz, *Społeczny kontekst faktu literackiego i funkcje literatury*, „Pamiętnik Literacki" 1978, z. 4, s. 45.

24 Tamże, s. 46.

M. Sinica, *Kultura literacka absolwentów szkół średnich u schyłku XX wieku*, Kraków 2010
ISBN: 978-83-7587-730-4, © by Oficyna Wydawnicza „Impuls", Kraków 2010

Robert Escarpit[25] mówi także o rozmaitych pośrednich formach kontaktu z tekstami literackimi, takich jak: adaptacje filmowe, radiowe, telewizyjne, komiksowe. We współczesnej kulturze literatura funkcjonuje w licznych przekładach intersemiotycznych, np. poezja śpiewana, estrada poetycka, teatr wyobraźni (radiowy). Całokształt różnych, dostępnych form przekazu literatury nazwano w tej książce systemem tekstów literackich, z tym że słowa „system" użyto w potocznym znaczeniu.

Pozostaje jeszcze do wyjaśnienia sprawa typu i poziomu kontaktu literackiego. Mówiąc o typie uczestnictwa, należy mieć na uwadze wybór określonych tekstów literackich ze względu na: formę przekazu (np. książka, środki masowego przekazu), formę kontaktu (np. czytanie, pisanie, udział w amatorskim zespole teatralnym), tematykę (np. treści historyczne, psychologiczne, społeczno-obyczajowe), konwencję literacką (tradycja, współczesność), pochodzenie narodowościowe nadawcy treści (polskie, obce), czas powstania tekstu (określona epoka literacka), formę artystyczną (proza, poezja, dramat) oraz ze względu na rodzaj odbioru (recepcji) określonych pozycji literackich. W zasadzie jako typowe uznano fakty powtarzające się i związane w sposób istotny z samą naturą badanych zjawisk.

Sformułowanie „poziom kultury literackiej" będzie w niniejszej książce rozumiane jako określony zakres, rodzaj (typ) i częstotliwość kontaktów literackich, a także pewien typ odbioru tekstów literackich. Jest to swego rodzaju dojrzałość w obcowaniu z literaturą. O poziomie kultury literackiej mówi się w odniesieniu do pewnej skali przez porównywanie dających się w niej wyróżnić elementów, występujących w konkretnych sytuacjach, w rozmaitym stopniu nasilenia[26].

Na poziom i typ kultury literackiej składa się wiele czynników. Do podstawowych należy zaliczyć kompetencję literacką. Jak można ją scharakteryzować?

Ogólną krytyczną analizę kompetencji kulturowej, wraz z próbą wskazania kierunków jej badań, przeprowadził Leszek Korporowicz[27]. Zgodnie z jego propozycją, przez kompetencję kulturową należy rozumieć całokształt zdolności określających zachowania kulturowe człowieka[28]. Z takim podejściem korespondują również poglądy Jana Kubika i Zdzisława Macha, którzy uważają kompetencję za syntetyczny opis cech danej osoby odnośnie do odbioru przez nią określonej dziedziny kultury[29]. Szerokie rozumienie kompetencji kulturowej stwarza możliwość interdyscyplinarnych analiz, które pozwalają na ujawnienie zasad integracji poszczególnych zdol-

25 R. Escarpit, *Literatura a społeczeństwo* [w:] H. Markiewicz (red.), *Współczesna teoria badań literackich za granicą*, t. 3, Kraków 1973.

26 Przez analogię do rozumienia poziomu kultury estetycznej. Zob. M. Gołaszewska, *Sztuka nowa w kształtowaniu kultury estetycznej*, „Studia Pedagogiczne" 1975, t. XXXIV.

27 L. Korporowicz, *Kompetencja kulturowa jako problem badawczy*, „Kultura i Społeczeństwo" 1983, nr 1.

28 Tamże.

29 J. Kubik, Z. Mach, *Teatr studencki i jego publiczność*, „Kultura i Społeczeństwo" 1981, nr 3–4.

M. Sinica, *Kultura literacka absolwentów szkół średnich u schyłku XX wieku*, Kraków 2010
ISBN: 978-83-7587-730-4, © by Oficyna Wydawnicza „Impuls", Kraków 2010

ności w ramach szerzej pojętej całości. Na metodologiczny aspekt tak pojmowanej kompetencji zwrócił uwagę E. S. Markarian[30].

Wąskie rozumienie kompetencji, jak słusznie podkreśla L. Korporowicz, jest niewystarczające. Jerzy Kmita ogranicza ją tylko do zespołu reguł, dzięki którym człowiek koduje i dekoduje przekazy w procesie komunikowania kulturowego[31]. Noam Chomsky[32], opierając się na teorii generatywnej[33], skupia się na kompetencji w dziedzinie lingwistyki i określa ją jako zdolność tworzenia, generowania zdań w procesie komunikacji językowej. Z kolei Janusz Sławiński, uznając rolę zdolności generatywnych w dziedzinie literatury, kompetencję literacką ujmuje dość niekonsekwentnie. Traktuje ją jako jeden z trzech składników kultury literackiej:

> Pierwszy składnik to wiedza o cenionych dokonaniach literackich. Drugi – gust. Trzeci nazwiemy kompetencją literacką [...]. Byłaby to znajomość zbioru reguł wywiedzionych z wypowiedzi już zaistniałych umożliwiająca nosicielom danej kultury literackiej produkowanie i rozumienie wypowiedzi nowych[34].

Nieco wcześniej składnik ten J. Sławiński definiuje jako

> [...] ogół zdolności pozwalających posługiwać się zdobytym doświadczeniem literackim w sytuacjach, gdy trzeba rozumiejąco przyjąć lub odrzucić taką możliwość komunikowania, której owo doświadczenie w sobie nie zawiera[35].

Leszek Korporowicz komentuje powyższe ustalenia następująco:

> Zacytowane fragmenty określające kompetencję literacką nie mają, wbrew pozorom, tej samej wymowy i dotykają nieco innych zdolności generatywnych. Fragment pierwszy, ujmujący kompetencję literacką jako znajomość zbioru reguł – sugerowałby, że chodzi tu o produkowanie i rozumienie wypowiedzi – według owych reguł, czyli zgodnie z określoną konwencją – kodem. Fragment drugi oraz inne zawarte w cytowanej pracy J. Sławińskiego wskazują, że przez kompetencję rozumie autor również zdolności pozwalające na wyjście poza ograniczony zasób doświadczeń, a więc pokonanie dotychczasowych konwencji – kodów[36].

Pewne obiekcje budzą również, jak pisze L. Korporowicz, różnice między wiedzą, rozumianą przez J. Sławińskiego jako ogół nabytych w drodze obcowania z literaturą umiejętności właściwego rozumienia i wartościowania przekazu, a kom-

30 E. S. Markarjan, *Integrativnye tendencii vo vzaimodejstvii obščestvennych i estestvennych nauk*, Erevan 1977.
31 J. Kmita, *Z metodologicznych problemów interpretacji humanistycznej*, Warszawa 1971, s. 37–38.
32 N. Chomsky, *Language and Mind*, New York 1968, s. 10.
33 J. Sójka, *Metodologiczne implikacje teorii generatywnych*,„Przegląd Humanistyczny" 1980, nr 3.
34 J. Sławiński, *Socjologia literatury*..., dz. cyt., s. 66.
35 Tamże.
36 L. Korporowicz, *Kompetencja kulturowa*..., dz. cyt., s. 37–38.

M. Sinica, *Kultura literacka absolwentów szkół średnich u schyłku XX wieku*, Kraków 2010
ISBN: 978-83-7587-730-4, © by Oficyna Wydawnicza „Impuls", Kraków 2010

petencją, traktowaną jako „znajomość zbioru reguł wywiedzionych z wypowiedzi już zaistniałych"[37].

Te i inne wątpliwości oraz dyskusyjne kwestie pojawiające się w trakcie interpretacji ujęcia kompetencji literackiej (czytelniczej) zaproponowanego przez J. Sławińskiego zmuszają do przyjęcia w niniejszej publikacji nieco innego rozumienia omawianego pojęcia. Najbliższe intencji książki wydaje się podejście Andrzeja Roberta Zielińskiego[38]. Według niego, kompetencje czytelnicze to zespół umiejętności, które umożliwiają określony kontakt z dziełem. W ich skład wchodzą następujące komponenty: horyzont czytelniczy, preferencje czytelnicze i kwalifikacje czytelnicze. Horyzont czytelniczy jest rozumiany jako wiedza z dziedziny literatury, czyli znajomość twórców i dzieł. Preferencje czytelnicze to ogół upodobań lekturowych, natomiast kwalifikacje czytelnicze odnoszą się do wiedzy na temat reguł rządzących literaturą, umiejętności dostrzeżenia jej cech dystynktywnych.

Podobne rozumienie przyjęto w niniejszej publikacji – kompetencję literacką potraktowano jako zintegrowany zespół czynników – gustu, wiedzy oraz zdolności (umiejętności) recepcyjno-interpretacyjno-ekspresyjnych – umożliwiających wszechstronny kontakt z treściami literackimi występującymi w różnych przekładach intersemiotycznych. Innymi słowy, kompetencja literacka to posiadane przez jednostkę możliwości, czyli zespół powiązanych ze sobą predyspozycji do zajmowania się literaturą, zarówno jej tworzeniem, jak i odbiorem. Te predyspozycje, nazwane kompetencjami literackimi, mają charakter potencjalny, są warunkiem koniecznym do uczestniczenia jednostki w systemie treści literackich (odbioru i ekspresji), ale niewystarczającym. Musza one być zobiektywizowane. Warto pokrótce scharakteryzować poszczególne składniki kompetencji literackiej. W przytoczonej definicji można wyróżnić w sensie teoretycznym trzy podstawowe składniki. Pierwszym jest gust rozumiany jako zespół upodobań, zamiłowań do praktycznego zajmowania się treściami literackimi. Gusty literackie wynikają z emocjonalnego stosunku do konkretnych tytułów książkowych, autorów czy stylu pisania i stanowią swoiste kryterium wyboru treści literackich. Mają na nie wpływ z jednej strony dotychczasowe doświadczenia literackie, a z drugiej – ukształtowane już, dojrzałe gusty kierują doborem określonych treści, wyznaczają typ i poziom kultury literackiej. Gusty literackie wyrażają się w postaci, jak już wyżej wspomniano, praktycznych kontaktów z preferowanymi przez jednostkę formami i typami literackimi. Drugim z wyróżnionych składników kompetencji jest wiedza – potrzebna do oceny treści literackich, ich wartości ideowych i artystycznych. Powinna ona dotyczyć historii i teorii literatury, epok, w których powstawały dzieła, biografii twórców oraz procesu tworzenia. Trzeci składnik kompetencji to pewne sprawności recepcyjne

37 J. Sławiński, *Socjologia literatury*..., dz. cyt., s. 66.

38 A. R. Zieliński, *Problematyka kompetencji czytelniczych – typologia publiczności czytającej* [w:] W. Adamiec (red.), *Książka i biblioteka w społeczeństwie*, Warszawa – Radziejowice 1980.

M. Sinica, *Kultura literacka absolwentów szkół średnich u schyłku XX wieku*, Kraków 2010
ISBN: 978-83-7587-730-4, © by Oficyna Wydawnicza „Impuls", Kraków 2010

niezbędne do rozkodowania utworu literackiego, do zrozumienia zarówno jego warstwy fabularnej, jak i symbolicznej, do ukształtowania tzw. świadomości literackiej, a więc określonego zespołu mniemań na temat statusu i odrębności literatury. Ogólnie mówiąc, kompetencje literackie to potencjalny wskaźnik kultury literackiej jednostki.

Zaprezentowane w tym podrozdziale pojęcia, które stanowią w niniejszym opracowaniu podstawowe kategorie badawcze, skonkretyzowano w dalszej części książki, ustalając odpowiednie wskaźniki empiryczne.

2. Kultura literacka jako zjawisko wieloaspektowe

Ambicją podjętych w niniejszej książce badań i rozważań nad kulturą literacką była próba spojrzenia na to zagadnienie całościowo, wieloaspektowo. Niezwykle inspirujące w tym względzie okazały się refleksje i propozycje teoretyczno-metodologiczne Ryszarda Mierzejewskiego[39].

Autor, analizując literaturę przedmiotu dotyczącą rozwoju naukowej teorii kultury, wysuwa hipotezę, że w jej dotychczasowej historii można wyróżnić trzy grupy problemów: prakseologiczne, aksjologiczne i semiologiczne. Wyznaczają one, jak pisze dalej, systemy pojęć i kategorii, tworząc jak gdyby paradygmaty (aspekty), w obrębie których można stawiać sensowne pytania, a po dokonaniu badań teoretyczno-empirycznych – udzielać odpowiedzi. Wyróżnienie w historii naukowej teorii kultury trzech paradygmatów, prakseologicznego, aksjologicznego i semiologicznego, umożliwia, zdaniem R. Mierzejewskiego, badanie każdego zjawiska kultury równocześnie w kontekście aktywności, wartości oraz znaczenia, traktowanych jako swoiste podsystemy kultury.

Nadrzędną kategorią teoretyczną, stanowiącą integralną płaszczyznę metodologiczną dla tak kompleksowego podejścia do badań nad kulturą, powinna być, jak sugeruje R. Mierzejewski, teoria komunikowania ludzkiego lub społecznego (*human of social communication theory*). Wybór takiej orientacji badawczej w niniejszej książce uzasadniono na przykładzie kultury literackiej.

W przyjętej definicji kultury literackiej, a także w innych bez trudu da się wyróżnić aspekt prakseologiczny, za R. Mierzejewskim rozumiany jako przedmiotowa i celowa aktywność (działanie) człowieka, przejawiająca się w konkretnych praktykach kulturowych. Traktowanie kultury jako sfery *praxis* (choć nie zawsze jednakowo rozumianej) akceptuje wielu wybitnych, zarówno dawnych, jak i współczesnych

39 R. Mierzejewski, *Komunikowanie społeczne wobec podstawowych kategorii kultury*, „Przekazy i Opinie" 1980, nr 2; zob. także S. Pietraszko, *O sferze aksjosemiotycznej* [w:] A. Siciński (red.), *Problemy teoretyczne i metodologiczne badań stylu życia*, Warszawa 1980.

M. Sinica, *Kultura literacka absolwentów szkół średnich u schyłku XX wieku*, Kraków 2010
ISBN: 978-83-7587-730-4, © by Oficyna Wydawnicza „Impuls", Kraków 2010

badaczy[40]. Aspekt prakseologiczny kultury literackiej manifestuje się w różnorodnych zachowaniach wobec treści literackich. Będzie to zatem wszystko to, co ludzie robią z literaturą i co w wyniku tej działalności powstaje, czyli takie czynności i ich rezultaty, jak: czytanie, pisanie, recytowanie, napisany wiersz, opowiadanie, scenariusz. Ujęcie kultury literackiej w kategoriach ludzkich zachowań odnosi się bezpośrednio do sfery wartości, ponieważ każde zachowanie kulturowe jest nastawione na osiągnięcie określonych celów (instrumentalnych lub autotelicznych). Jest ono zdeterminowane (motywowane) istniejącymi potrzebami, zarówno ekstrawertywnymi, jak i introwertywnymi, które mogą być zrealizowane w wyniku kontaktu z określonym komunikatem kulturowym. Oznacza to, że literatura, posiadając immanentne (potencjalne, autonomiczne) właściwości, zdolna jest przy spełnieniu odpowiednich warunków zaspokoić określone potrzeby odbiorcy. Zatem kultura literacka musi być również rozpatrywana w kategoriach potrzeby, motywacji, postawy, dobra, wartości, a więc w kategoriach aksjologii. Innymi słowy – badając kulturę literacką, poszukuje się odpowiedzi na pytania, dlaczego ktoś czyta daną książkę, pisze wiersz czy scenariusz. Chodzi tu o określenie tzw. wartości gratyfikacyjnych literatury, a więc pewnego zakresu oczekiwań odbiorcy tekstów literackich, tego, czego się spodziewa po kontakcie z nimi, z jakim nastawieniem do nich podchodzi.

Aby całościowo spojrzeć na kulturę literacką, konieczne jest odwołanie się do semiotycznej teorii kultury, która traktuje kulturę jako system znaków, znaczeń. Upowszechniła ona takie pojęcia, jak: „komunikat", „symbol", „tekst", „funkcja tekstu", „kod", „przedmiot semiotyczny", „sytuacja komunikacyjna", „sytuacja znakowa"[41]. Teoria ta pod koniec lat sześćdziesiątych i na początku lat siedemdziesiątych XX wieku rościła sobie pretensje do roli jedynej, całościowej, a zarazem integrującej teorii kultury. Semiologia kultury miała być niejako królową nauk o kulturze. S. Żółkiewski proponuje, aby w systemowej analizie semiotycznej odróżnić trzy aspekty analityczne: syntaktyczny, semantyczny i pragmatyczny[42]. Aspekt syntaktyczny w analizie semiotycznej dotyczy wskazywania reguł, które rządzą stosunkami między znakami, semantyka zaś to zbiór reguł wiążących znaki z przedmiotami

40 F. Znaniecki, *Nauka o kulturze. Narodziny i rozwój*, Warszawa 1971, s. 334 i nast.; T. Parsons, *The Structure of Social Action*, New York 1937; M. Pacholski, *Florian Znaniecki. Społeczna dynamika kultury*, Warszawa 1977; G. Rocher, *Talcott Parsons and American Sociology*, London 1974; T. M. Jaroszewski, *Rozważania o praktyce. Wokół interpretacji Karola Marksa*, Warszawa 1974; J. Kuczyński, *Homo creator. Wstęp do dialektyki człowieka*, Warszawa 1979; Z. Cackowski, *Człowiek jako podmiot działania praktycznego*, Warszawa 1979; J. Lalewicz, *Społeczny kontekst faktu literackiego...*, dz. cyt.; A. Bereza, *Polskie badania...*, dz. cyt., s. 147.

41 Zob. U. Eco, *Pejzaż semiotyczny*, dz. cyt.; R. Barthes, *Mit i znak. Eseje*, przeł. W. Błońska, Warszawa 1970; C. Lévi-Strauss, *Antropologia strukturalna*, przeł. K. Pomian, Warszawa 1970; E. Janus, M. R. Mayenowa (red.), *Semiotyka kultury*, dz. cyt.; S. Żółkiewski, *Kultura, socjologia...*, dz. cyt.

42 S. Żółkiewski, *Kultura literacka...*, dz. cyt., s. 51.

M. Sinica, *Kultura literacka absolwentów szkół średnich u schyłku XX wieku*, Kraków 2010
ISBN: 978-83-7587-730-4, © by Oficyna Wydawnicza „Impuls", Kraków 2010

oznaczonymi. Z kolei przez pragmatykę rozumie się stosunki między znakami a tymi, którzy ich używają.

Podstawowym pojęciem w semiotyce kultury jest „znak", który według C. S. Peirce'a wskazuje na coś poza sobą. C. S. Peirce wyróżnił trzy typy znaków: ikony, indeksy i symbole[43]. Pierwszy odwołuje się do podobieństwa, drugi – do wskazania, trzeci – do związku umownego. A. Kłoskowska określa znak jako wszelkie wydarzenia lub przedmiot powiązany w doświadczeniu jakiejś żywej istoty z innym przedmiotem lub wydarzeniem, do którego się odnosi[44]. Korelatem znaku jest znaczenie jako element systemu kultury[45].

W semiotycznym podejściu do zjawisk kulturowych można wyodrębnić dwie jego odmiany: tzw. semiotyzm skrajny, inaczej mówiąc pansemiotyzm, domagający się traktowania wszystkich zjawisk kulturowych jako znaków[46], oraz semiotyzm umiarkowany, który dopatruje się funkcjonowania znaków jedynie w niektórych dziedzinach społecznych zachowań i ich wytworów. Postawa skrajna nie była w zasadzie nigdy przejawiana. Krytyczną analizę niektórych aspektów pansemiotyzmu przeprowadziła A. Kłoskowska[47]. Uogólniając, próby podejmowania badań kulturowych z pozycji tylko semiologicznych nie doprowadziły do ukonstytuowania się ogólnej teorii kultury. Nie doprowadziły dlatego, że jak pisze R. Mierzejewski[48] – świat znaku i znaczenia pod pewnymi względami wykracza poza ramy kultury, pod innymi natomiast wydaje się w stosunku do tych ram zbyt wąski. Jeżeli chodzi o drugi aspekt (niepełność, nieadekwatność semiologii), to krytyka redukcjonizmu semiologicznego, mówiąc słowami przywołanego wyżej autora, sprowadza się do dwóch zasadniczych zarzutów:

– analiza semiologiczna pomija bądź redukuje problematykę wartości kulturowych;
– analiza semiologiczna pomija lub redukuje do sfery znakowo-komunikacyjnej problematykę aktywności ludzkiej (*praxis*).

Semiologiczna analiza nie wystarcza zatem do całościowego objęcia zjawisk kultury. Z poglądem tym zgadza się m.in. S. Żółkiewski, kiedy mówi, że badania nad kulturą powinny oprócz analiz semiotycznych uwzględnić również badania praktyk kulturowych, które odpowiadają semiotycznej pragmatyce, a więc stosunkowi odbiorcy do tekstu. Stąd też pełna refleksja nad kulturą powinna dotyczyć zarówno aktywności, wartości, jak i znaczenia. Gdy kulturę literacką bada się

43 Na temat C. S. Peirce'a koncepcji znaku zob. H. Buczyńska-Garewicz, *Znak, znaczenie, wartość*, Warszawa 1975, s. 17–49.

44 A. Kłoskowska, *Socjologia kultury*, dz. cyt., s. 129.

45 H. Buczyńska-Garewicz, *Znak, znaczenie...*, dz. cyt., s. 17–49.

46 Zob. S. Żółkiewski, *Pożytki poznawcze i granice stosowania analizy tekstów kultury*, „Kultura i Społeczeństwo" 1985, nr 2–3.

47 Zob. A. Kłoskowska, *Z historii i socjologii kultury*, Warszawa 1969; taż, *Socjologia kultury*, dz. cyt; taż, *Komentarz o toporze i czółnie*, „Kultura i Społeczeństwo" 1985, nr 2.

48 R. Mierzejewski, *Komunikowanie społeczne...*, dz. cyt.

M. Sinica, *Kultura literacka absolwentów szkół średnich u schyłku XX wieku*, Kraków 2010
ISBN: 978-83-7587-730-4, © by Oficyna Wydawnicza „Impuls", Kraków 2010

w ujęciu semiotycznym, wówczas pyta się o jej wartość informacyjną, o jej znaczenie i sens. Otrzymane odpowiedzi pozwalają w pewnym sensie stwierdzić, jak ludzie odbierają literaturę i co powoduje, że ten odbiór się różni, nawet wtedy, kiedy mają do czynienia z tymi samymi tekstami.

Wymienione wyżej trzy aspekty kultury literackiej wzajemnie się warunkują i dopełniają. Stąd też podział ten jest uzasadniony bardziej względami teoretycznymi, porządkującymi, niż merytorycznymi. W książce przy omawianiu trzech wymiarów kultury literackiej nie dokonano wyraźnych rozgraniczeń (nie poświęcono każdemu z nich osobnego rozdziału), np. analizując aspekt prakseologiczny, zwracano jednocześnie uwagę na aspekt aksjologiczny, bo jest to logicznie uzasadnione.

Poruszoną w tym podrozdziale teoretyczno-metodologiczną problematykę badań nad kulturą literacką w całej książce ukazano z punktu widzenia ogólnej teorii komunikacji. Przyjmując jako kontekst perspektywę komunikacji społecznej, potraktowano teksty literackie jako pewnego rodzaju przekaz (komunikat) skierowany do odbiorcy. Skoncentrowano się na relacjach zachodzących między dwoma elementami schematu aktu komunikacyjnego: komunikatem i odbiorcą. Przedmiotem zainteresowania uczyniono także niektóre uwarunkowania tych relacji, zarówno tkwiące w samym komunikacie (treściach literackich), jak i wynikające z cech społeczno-demograficznych i jakościowych (kompetencji) odbiorcy.

3. Dotychczasowy stan badań nad kulturą literacką

Zwięzłe zreferowania tego, co dotychczas w literaturze światowej i polskiej[49] napisano na temat kultury literackiej, a więc społecznego funkcjonowania tekstów literackich, okazuje się niemożliwe z uwagi na bogactwo i różnorodność zjawisk, faktów oraz procesów. Ich klasyfikacja, uporządkowanie i wyjaśnienie może sprawić wiele kłopotów. Przyczyną takiego stanu rzeczy jest nie tyle pokaźny dorobek w tej dziedzinie, ile przede wszystkim niespójność metodologiczna i teoretyczna badaczy dyscyplin zajmujących się tą problematyką (literaturoznawców, socjologów kultury, badaczy książki i czytelnictwa, dydaktyków literatury). Stąd też trudno uniknąć pewnych uogólnień i uproszczeń. Badaczy znacznie więcej dzieli niż łączy. Wspólna jest im tylko perspektywa poznawcza wynikająca z dążenia do zbadania

49 Bogatą literaturę, szczególnie obcojęzyczną, zawiera bibliografia sporządzona przez S. Żółkiewskiego (zob. tenże, *Kultura literacka...*, dz. cyt.). Informacje na temat współczesnych badań nad kulturą literacką w powiązaniu z ogólnymi zagadnieniami komunikacji społecznej podzielił autor na osiem grup problemowych dotyczących: teorii kultury, komunikacji społecznej, polityki kulturalnej, ogólne socjologii literatury, analizy semiotycznej, zawodu pisarza, odbiorców, obiegów społecznych literatury. Zob. także: K. Migoń, *Czytelnik w nauce o literaturze. Zarys historii problemu*, „Studia o Książce" 1971, t. 2, s. 25–60; A. Bereza, *Polskie badania...*, dz. cyt.; W. Kalinowski, *Komunikacja literacka a społeczny system wartości (z nowszych badań francuskich)*, „Studia Socjologiczne" 78, nr 3.

M. Sinica, *Kultura literacka absolwentów szkół średnich u schyłku XX wieku*, Kraków 2010
ISBN: 978-83-7587-730-4, © by Oficyna Wydawnicza „Impuls", Kraków 2010

relacji między treściami literackimi a odbiorcami, do których są one adresowane. Pierwsze postulaty włączenia odbiorców literatury w krąg zainteresowań badawczych zawdzięcza się m.in. Gustawowi Lansonowi (koniec XIX wieku), a następnie literaturoznawcom niemieckim okresu międzywojennego oraz literaturoznawcom rosyjskim[50]. W Polsce problematyka czytelnicza w nauce o literaturze pojawiła się dzięki teoriom Romana Ingardena[51] i Jana Stanisława Bystronia[52].

W polskich badaniach nad funkcjonowaniem społecznym literatury można się pokusić o wyróżnienie dwóch podstawowych nurtów: historyczno-społecznego i socjologiczno-psychologicznego. W ich obrębie występuje również różnorodność postaw teoretycznych i reguł metodologicznych, według których gromadzi się i analizuje materiał.

Pierwszy nurt badań wiąże się przede wszystkim z osobą S. Żółkiewskiego i kierowaną przez niego Pracownią Badań Kultury Literackiej Instytutu Badań Literackich PAN. W ramach tej instytucji powstało wiele cennych publikacji, zarówno autorstwa S. Żółkiewskiego[53], jak i przez niego współredagowanych. Wypracowano ogólne założenia teoretyczno-metodologiczne badań nad kulturą literacką, a także zapoczątkowano pierwsze badania, które – najogólniej mówiąc – dotyczą społecznej egzystencji literatury, uczestnictwa w komunikacji literackiej pisarzy i czytelników. Badania te obejmują także utwory – o tyle, o ile ich przedmiot stanowi stosunek, jaki mają do nich czytelnicy oraz pisarze. Badania kultury literackiej dotyczą zachowań odbiorców oraz instytucji czytelniczych, jak również uczestnictwa w kulturze czytelniczej. Szczególne znaczenie, jak podkreśla w swych metodologicznych propozycjach S. Żółkiewski, mają w tych badaniach funkcje społeczne utworów. Chodzi o odpowiedź na wiele pytań, m.in.: co ludzie robią z literaturą?; jakie wymagania stawiają pisarzom?; jakiego spełnienia roli pisarskiej oczekują w określonych warunkach społecznych?; od jakich instytucji zależy pełnienie ról pisarskich bądź czytelniczych?; jakie instytucje kształtują politykę kulturalną danej zbiorowości?. Te i tym podobne pytania wyznaczają zakres badań nad kulturą literacką prowadzonych przez S. Żółkiewskiego i jego szkołę, którą można usytuować w kręgu badań społeczno-historycznych. Kultura literacka nie jest zatem kulturą osobniczą (o czym wspominano we wstępie książki), na temat której informacje czerpie się z ankiet czy wywiadów, ale stanowi historycznie ustaloną całość uwarunkowań ko-

50 Zob. K. Migoń, *Czytelnik w nauce o literaturze...*, dz. cyt.

51 Por. R. Ingarden, *Teoria konkretyzacji dzieła, oznaczająca odbicie tekstu w świadomości odbiorcy na skutek wypełniania „miejsc niedookreślenia"* [w:] tegoż, *Studia z estetyki*, t. 1, Warszawa 1957.

52 J. S. Bystroń, *Publiczność literacka*, Lwów 1938.

53 S. Żółkiewski, *Kultura literacka...*, dz. cyt.; tenże, *Kultura, socjologia...*, dz. cyt.; tenże, *Wiedza o kulturze literackiej*, dz. cyt.; S. Żółkiewski, M. Hopfinger (red.), *O współczesnej kulturze literackiej*, t. I–II, Wrocław 1973; S. Żółkiewski, M. Hopfinger (red.), *Publiczność literacka*, Wrocław 1982; S. Żółkiewski, M. Hopfinger, K. Rudzińska (red.), *Społeczne funkcje tekstów literackich i paraliterackich*, Wrocław 1974.